

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2002. DECEMBER

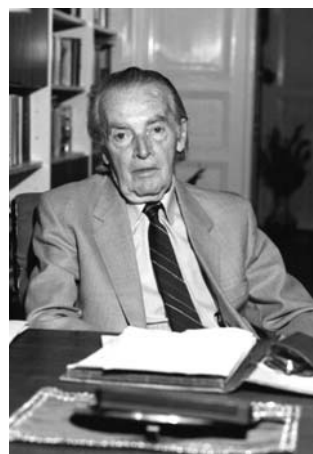
87. SZÁM

SÁNTA GÁBOR

„Az voltam én. A létszámfölösleg”

MÁNDY IVÁN CSUTAK-TÖRTÉNETEI

A Mándy-filológia a kezdeteknél tart. Bár az életmű éveivel ezelőtt lezárult, még mindig nem tudjuk, hogy valójában mekkora, és így természetesen teljesség igényű monografikus áttekintésre sem kerül(het) sor. Erdődy Edit kötete ugyan kijelöli a tájékozódás fontosabb irányait és csomópontjait, számos meghatározó tényezőt azonban homályban hagy. Feltűnő, hogy az alakulástörténet első másfél évtizedének vázlatos áttekintésekor szinte semmit sem mond az „ifjúsági”-nak nevezett regényekről, illetve a báb- és hangjátékokról. Sőt, ezek a későbbi korszakok bemutatásakor is elsikkadnak. Nyomatékkal hangoztatja, hogy „a Csutak-regényciklus darabjait s a többi gyermekeknek szánt művet az életmű szerves részeként kell értékelnünk; ezekben ugyanis az író semmiféle minőségi engedményt nem tesz a gyermekolvasók miatt, a könnyebb érthetőség kedvéért”, mégis alig szemlélteti példákkal, hogy mire gondolt véleménye megformálása-kor.¹ Mindebben feltehetően meghatározó szerepet játszik Erdődy Edit eleve kudarcra ítélt előfeltevése, miszerint a Csutak-történetek és a többiek „ifjúsági regények”, azonban *ennek ellenére* olyan alkotások, amelyekben „az író semmiféle minőségi engedményt nem tesz a gyermekolvasók miatt, a könnyebb érthetőség kedvéért”. Ez utóbbi, nehezen értelmezhető megállapítás mintha azt sugallná, hogy a gyerekeknek és a kamaszoknak szánt szépirodalmi szövegek általában csekély esztétikai igénytel írt munkák, ám Mándy efféle műveire ez nem jellemző. A mindebből logikusan kö-

MÁNDY IVÁN
(1918–1995)

...Csutak arra emlékezik,
hogy „egyszer átírtattak
a B-ből az Á-ba. Létszám-
fölösleg voltam.

– Mi voltál?

– Létszámfölösleg.

De hogy miért éppen én
voltam a létszám-
fölösleg?...”

¹ Erdődy Edit: *Mándy Iván*. Bp., 1992. 39.

vetkező kérdést azonban nem teszi fel Erdődy Edit, azt ugyanis, hogy *bizonyosan* ifjúsági regények-e az író emlegetett alkotásai?

Hosszabb kitérőt igényelne, ezért kísérletet sem teszek az ifjúsági irodalom műfaj-történeti és -elméleti problematikájának bemutatására. Csupán az alapvető dilemmára hívnám fel a figyelmet: e területen sem minden az, aminek látszik. Természetesen nem állítom, hogy nem készültek/készülnek olyan irodalmi művek, amelyeket a még nem nagykorú közönségnek szánnak szerzőik, azonban fontosnak érzem hangsúlyozni, hogy sok minden jelent meg a huszadik századi magyar irodalomban, ami esetében sokkal inkább *űrügy* a ráragasztott „ifjúsági irodalom” címke, mintsem következetesen megvalósított teória.

Az 1950 előtti évtizedekben rendszeres jövedelmet jelentettek az ifjúsági folyóiratok és könyvkiadók megbízásai. Az ezeknek (is) dolgozó szerzők nyilvánvalóan a speciális igényeket is szem előtt tartották, ám mindez koránt sem jelenti minden esetben azt, hogy alapvetően másként írtak volna, mint máskor. A téma és a szereplők, illetve a célközönség természetesen behatárolták a cselekménybonyolítást, a kifejezés-módot azonban nem feltétlenül korlátozták. Ezért aztán csupán nézőpont kérdése, hogy a Mándy Iván esetében fontos előzménynek tekinthető Szini Gyula-, Cholnoky László- és Krúdy-életmű bizonyos darabjai ifjúsági irodalomnak számítanak-e vagy a magyar szecessziós és impresszionista próza figyelemre méltó alkotásainak? A válasz nem elhanyagolható, ugyanis az előbbi esetben alig vesz róluk tudomást irodalomtörténet-írásunk, viszont, ha az utóbbira összpontosít, akkor a modernitás jelentős kezdeteiről beszél. Teszi mindezt úgy, hogy az említett szerzőknél többnyire a megjelenés helye és körülményei szerint válogat az életművekből, azaz eleve kevesebb figyelmet szentel azoknak a szövegeknek, amelyek mint „ifjúsági irodalom” hagyták el a nyomdát.

Az ötvenes években készült alkotások esetében még bonyolultabb a helyzet. A sajátos politikai viszonyok közepette számos író csupán akkor publikálhatott, ha figyelembe vette, hogy munkája csak „ifjúsági irodalom”-ként jelenhet meg. S mivel ezek többnyire az Ifjúsági, később pedig a Móra Könyvkiadó gondozásában láttak napvilágot, a kritika is jobbra így tekint rájuk, a megérdemelnél lényegesen mérsékeltébb érdeklődést mutatva irántuk. Tersánszky, Mészöly vagy Nemes Nagy Ágnes életművének ritkán emlegetett darabjai éppen ez idő tájt kerültek az olvasók kezébe, és a szakirodalom szinte kizárólag a mese-olvasatukat ismeri, ha ismeri egyáltalán. Fekete István pedig kifejezetten hátrányba került azzal, hogy élete utolsó tizenöt esztendejének kötetei csaknem kizárólag az említett kiadóknál jelentek-jelennek meg, mivel ez döntően befolyásolja befogadásukat; a kritika és az olvasók többsége „ifjúsági irodalom”-ként emlegeti – ha emlegeti – munkáit. Történik mindez annak ellenére, hogy az író zömükben *nem* tekintette annak őket, azonban a kiadás körülményei Fekete István esetében is máig hatóan konzerválták ezt az évtizedekkel ezelőtti meggyökeresedett fel-színes megállapítást.

Mindez Mándy Iván „ifjúsági irodalom”-ként megjelentetett írásaival kapcsolatban ugyancsak elmondható. Az író szerint a gyerekeknek is azért ír, „amiért a felnőtteknek. Nincs külön gyerek- és külön felnőttirodalom. Legfeljebb a problémakörben van eltérés. És talán még abban, hogy a gyerekekkel még igényesebbnek kell lenni. Az igazi gyerekkönyv, a *Huckleberry Finn*, a *Pál utcai fiúk*, vagy a *Copperfield Dávid* a fel-

nőtt olvasónak is mindig élmény”.² Mándy később is nyomatékkal hangsúlyozta, hogy „nem szeretem ezt a jelzőt, hogy ifjúsági. Nálunk furcsa kicsengése van. Inkább: irodalom, mely az ifjúságnak szól. Csak a téma választja el az úgynevezett felnőtt irodalomtól, semmi más. Éppen olyan erőfeszítést kíván, mint bármilyen novella vagy regény megírása. Ha az ember végignézi a világirodalmat, nincs különbség felnőtt vagy ifjúsági irodalom között. Az a könyv, amely nem jó felnőtt irodalomnak, az nem jó másiknak sem. Egyébként Kästner, Dickens, Kipling és Mark Twain könyvei örök útitársaim. Közel áll hozzám *A Pál utcai fiúk* is”.³

Csutak a színre lép (1954) és Ródliverseny az Ördögárokban (1954)

Kevésbé ismert, hogy a pályaszélre szorított Mándy Iván az ötvenes években báb-játékokat is dramatizált. A Móricz Zsigmond meséjéből készült *Róka koma doktorságában* a szelíd és kiszolgáltatott gerlefiókák egy segítőkész kutyával fognak össze, hogy legyőzhessék a gyáva és gonosz rókát.⁴ További kutatások feladata kideríteni, hogy hány bábjáték köthető Mándy Iván nevéhez.

Bizonyos, hogy a bábozásnak nem tulajdonított különösebb jelentőséget, ellenben az interjúkban, a visszaemlékezésekben és a novellákban annál gyakrabban emlegeti, hogy az évtized közepén A Rádió Gyermekszínháza biztosított számára megélhetést. Később Lengyel Balázs mikrofonja előtt felelevenítette, hogy „Gödöllőn együtt hallgattuk végig Nagy Imre beszédét Ottlik Gézánál. Megrendítő volt, hogy »a kis magyarokról« is beszélt. De utána [Nemes Nagy] Agnessel egymásra néztünk, és azt mondtuk: na jó, akkor több gyerekhangjátékot lehet átírni, és esetleg írni is eredetit. Ebben semmi gúny nem volt, óriási megkönnyebbülés volt, de azért tudtuk, hogy továbbra is hol a helyünk”.⁵ A lassan bekövetkező változásokat jelzi, hogy Mándi neve – így, i-vel – egyre gyakrabban bukkan fel a rádióúságban. 1953 nyarán Alex Wedding *Hajótörés a Jeges-tengeren* című regényét alkalmazta rádióra, ősszel pedig Dickens *Copperfield Dávidját*. 1954-ben Mándy közreműködése nyomán vált hallhatóvá előbb Gaál József bohózata, *A feleskei nótárius*, majd Viktor V. Metta *Egy komisz kölök naplója* című regénye, aztán Dickenstől *A kis Dorrit*, Makarenkó Igor és társai című ifjúsági műve és a *Huckleberry Finn*, végül pedig a *Küldöttség a Házban*, mely Móricz Zsigmond „riportjának felhasználásával” készült. 1955-ben Neszov *Kosztya és én* című regényét írta át. (Ebben az esztendőben *A titok*, *A kendő* és a *Marci* című Mándy-novellákat is felolvasták a Kossuth Rádióban.) 1956-ban Tolnai Lajos kisregényét, a *Jubilánsokat* és – feltehetően – Georges James *Robin Hood*-ját dramatizálta.

Az átdolgozás aprólékos műhelymunkával járó tevékenység, melynek alapos szövegismeret a velejárója. Az adaptáló birtokba veszi az idegen anyagot, azaz – akarva-

² Katona Éva: *Az Élet és Irodalom látogatóban Mándy Ivánnál*. Élet és Irodalom, 1967. jan. 14. 12.

³ Illés György: *Tisztesség, hűség és részvét. (Beszélgetés Mándy Ivánnal.)* In: Illés György: *Címzett az ifjúság*. Bp., 1985. 93–103.

⁴ Mándy Iván: *Róka koma doktorsága*. In: *Bábszínpad*. XXII. Bp., 1955. 32–48. Szerk.: Pásztor Istvánné.

⁵ In: *A pálya szélén. Lengyel Balázs beszélgetése Mándy Ivánnal*. In: *A pálya szélén. In memoriam Mándy Iván*. Bp., 1997. 137–154. Szerk.: Domokos Mátyás és Lengyel Balázs.

akaratlanul – a maga képére formálja, miközben az is hatással lehet rá a saját művek alkotása közben. Ezért állítható, hogy Metta, Dickens, Makarenkó és Mark Twain hasonló témájú és szemléletű írásai a Csutak-történetek ösztönzői lehettek. Mindenekelőtt a *Csutak a színre lép* című nyitódarabé, mely Mándy állítása szerint az első önálló rádiójátéka volt.⁶

A hangjátékot 1954 késő őszén sugározta a rádió.⁷ A negyven perces adásban egykor hallhatókra a címből, valamint a műsorújságban közölt rövid részletből lehet következtetni.⁸ Kiderül belőle, hogy a „gyerekek színielőadást rendeznek az iskolában a könyvtár javára. Színre kerül, többek között, a *Csongor és Tündéből* is egy jelenet. Színes Géza, a »kapitány« kiosztja a szerepeket”. Mindez nem megy vita nélkül, mivel Klári nehezményezi, hogy amíg Ági a női főszerepet kapta, addig neki a boszorkányt, Mirigyet kellene alakítania. Előbb tiltakozik ellene, majd elrohan, mire negyedik társuk, Csiriz jelentkezik, mondván „de Géza! Tudod, milyen remekül utánzom a női hangot?! Tudod, milyen nagyszerűen eljátszom én Mirigyet?” Nos, ez a jelenet a *Kék dívány* című novellában is olvasható, mely utóbb az *Idegen szobákban* (1957) is helyet kapott. Első közlését egyelőre nem sikerült megtalálni, így bizonytalan, hogy melyik esztendőben keletkezett. Mivel benne még „a sovány, sápadtszőke” Csutak a hangutánzó, a novella feltehetően korábbi lehet a hangjátéknál, melyben a szerző további szereplőkkel bővítette ki a „forrást”. A *Kék díványban* csak tervezett *Csongor és Tündé*-előadás a hangjáték központi témája lett. S amikor Mándy regényt írt belőle, akkor abba a szereposztás körüli bonyodalmakat (is) csaknem szó szerint átemelte. A *Csutak a színre lép* és az első rádiójáték fennmaradt azonos jelenete között csupán az a lényeges eltérés, hogy az utóbbiban Színes Géza még nem az Ér, hanem a Vág utcai gyerekek »kapitánya«.

Az alig egy hónappal később sugárzott második önálló Mándy-hangjátékban is nyilván a Vág utcaiak küzdöttek meg riválisaikkal.⁹ A *Ródliverseny az Ördögárokbán* az előző rádiójáték folytatása lehetett, mivel az első Csutak-regényben ugyancsak az Ördögárokbán rendezik meg szánkóversenyüket a pesti gyerekek.

Ezen első saját hangjátékok esetében tehát célszerű számolni a korábban dramatizált idegen szerzők műveinek inspirációjával, ugyanakkor talán az sem mellékes, hogy a Petőfi Színház éppen ez idő tájt tűzte műsorára *A Pál utcai fiúkat*, Kornis Gábor pedig ekkoriban forgatta első (ifjúsági) játékfilmjét, a *Sándor utcai fiúkat*. A lapok mindkettőről beszámoltak, és a közönség érdeklődése az írók meg a Gyermekrádió szerkesztőségét egyaránt arra ösztönözhetette, hogy hasonló témájú hangjátékokkal jelentkezzenek.

Mándy ezek sikerének köszönhetette első hivatalos elismerését a szocializmus idején. A következő esztendő elején ugyanis nívódíjjal jutalmazták „*A Vág utcai fiúk*” című, és más, a mai gyermekéletet ábrázoló írásokért”.¹⁰ Mivel ilyen című hangjátéknak nem

⁶ Uo.

⁷ *Csutak a színre lép*. Mándi Iván rádiójátéka. Zenéjét szerezte: András Béla. Rendező: Szász Károly. 1954. nov. 24. 15.20–16.00. Kossuth Rádió.

⁸ [Mándy Iván:] *Csutak a színre lép*. Magyar Rádió, 1954/47. 31.

⁹ *Ródliverseny az Ördögárokbán*. Mándi Iván rádiójátéka. Rendező: Rácz György. 1954. dec. 22. 15.20–16.00. Kossuth Rádió.

¹⁰ Magyar Rádió, 1955/20. 4–5.

bukkantam nyomára, feltehetően tévedés történt a tudósítás megfogalmazásakor; vagy így emlegették a rádió szerkesztőségében Mándy Iván önálló hangjátékait, vagy pedig ez lehetett valamelyik műsor eredeti címe. (A Vág utca neve utóbb nyilván a Pál utcához hasonló hangzása miatt változott Ér utcára.)

Csutak és a többiek (1956)

A *Kék dívány* című novella, valamint a *Csutak a színre lép* és a *Ródliverseny az Ördögárookban* című hangjátékok nem csupán a későbbi regény(ek) előképei, de egy színpadra szánt alkotás is. Mándy Iván ritkán emlegetett, három képben megírt egyfelvonásos vígjátéka a Szakszervezetek Országos Tanácsa Könyvkiadó Vállalatának gondozásában önálló füzetként, a Színjátszók Könyvtára 142. darabjaként látott napvilágot. (Mándy egyik sorozatszerkesztője volt a kiadványnak.) A politika változását jelzi, hogy a néhány soros, fényképpel illusztrált bemutatás a negyvenes években megjelent kötetekre és a Baumgarten-díjra is felhívja a figyelmet. (A vígjáték 43 oldalas gépíratát az Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet kézírattára őrzi.)

A *Néhány szó a darabról* című bevezetőben Mándy az önmaga által feltett „Mit is akartam megírni ebben az egyfelvonásban?” kérdésre a következőképpen válaszol: „Azt hiszem, ezzel az egy mondattal tudnám leginkább kifejezni: a mai gyerekek hétköznapijait. Azokat az egyszerű, és mégis feledhetetlen pillanatokat, amik tulajdonképpen a gyerekkort jelentik.” Allítása szerint minderre akkor gondolt először, amikor egy budapesti téren – immáron felnőtként – óvatlanul az ott játszó köze közé tévedt, és valaki elkiáltotta magát, hogy „Civil, a pályáról!”, és egy labda süvített el mellette. Ekkor leült a közeli padra, és nézni kezdte a gyerekeket. Ismerősnek találta őket, ám nem személy szerint, hanem a beszédüket, a mozdulataikat és a játékaikat, melyekről saját ifjúsága jutott eszébe. Mindenekelőtt az, hogy a gyerekek világában alig változott valami az elmúlt évtizedekben, hiszen „például két utca igen gyakran még most is »hadiállapotban« van. Jelen esetben az Ér utca és a Vay Ádám utca. Aztán az iskolában az A- és a B-osztály ellentéte. – Ilyenfajta mozzanatok akartam érzékelteni ebben a kis játékban”. Ezután Mándy aprólékosan bemutatja színdarabja főszereplőit, vagyis Szines Gézát, Drugics Cézárt és Ágit, Csutakot, Csirizt és Nagy Bélát, Nagyvilági Főcsót, Nacsasztát, Radót és Fedecset, valamint András papát. Mindezt nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy a vígjátékot színpadra állítóknak segítsen elképzelni a figurákat.

Bevezetőjét azzal zárja, hogy „végül még csak egyet kérek a színjátszóktól. Kedvesen, egyszerűen adják elő ezt a darabot, hogy valóban kifejezze azt, amire gondoltam: a gyerekek hétköznapijait”. Ez utóbbit feltűnő gyakorisággal, és főleg feltűnő hangsúllyal emlegeti Mándy Iván, ezért vagy a korszak kötelező brosúra-fordulatának célszerű tekintenünk, vagyis szerkesztői elvárásnak – netán betoldásnak –, vagy pedig nyomatékossított szerzői utalásnak. Akár az utóbbi is elképzelhető, már csak azért is, mert számos hasonlóképpen értelmezhető részlettel egészíthető ki.

Az első „kép”-ben az osztályától, tehát a VI. B-től búcsúzó Csutak és barátai szerepelnek. Drugics Cézár szépen megírt méltatása egyre nagyobb vihart kavart, mivel másnak láttatja a távozót, mint amilyennek társai ismerik. Arra emlékezik például, hogy „akadt-e valaha is olyan Csongor királyfi, mint ő...”, bár válláig sem ért Tündéjének?” Mindezt azért fontos kiemelni, mert a *Csongor és Tünde* botrányba fulladt elő-

adása a *Csutak a színre lép* című hangjáték témája. Vagyis az egyfelvonásosban folytatódik az első önálló rádiós munkákban megkezdett történet.

A fokozódó hangzavarban Cézár eltéveszti a dicséretet, amit Csutak kétségbeesetten kijavít, mondván, „ez nincs benne a szövegben! Te egészen mást olvasol...”, mire a barátja így méltatlankodik: „De Csutikám! Hát ki hiszi el ezt? Hát hogy firkálhattál össze ennyi salátát?” Az osztálytársak döbbenetben hallgatják, hogy Csutak írta meg a saját búcsúztatóját. Méltatlankodásukra a végsőkéig elkeseredett fiú azzal válaszol, hogy szerette volna, ha legalább egyszer elhangzik mindenki előtt, hogy ő is „mindenben olyan”, mint elismert vezetőjük, Szines Géza. Az általános hangzavarnak ez utóbbi vet véget, mégpedig azzal, hogy egy B-osztályos Ér utcai mindig B-osztályos Ér utcai marad, még ha az Á-ba is kell járnia, a Vay Ádám utcaiak közé. Becsület, jellemzősárg és bátorság kérdése az egész, melyek mindegyike jellemzi Csutakot – mondja a többiek élénk helyeslésétől kísértve. A fiú hiszi is, nem is, azonban Szines Géza megnyugtatója: „Egy szó, mint száz, legfontosabb az öntudatos fellépés! És ne feledd el, hogy mi veled vagyunk. Akármilyen történet, csak szólj nekünk.”

A második kép a Csutak ellen szervezkedő néhány Á-osztályos vitává fajuló beszélgetésével indul. Kiderül, hogy a Nagyvilági Főcső vezette csoport nem felejtette el sérelmeit – mindenekelőtt, hogy alulmaradtak a roller- és szánkóversenyben –, ezért törleszteni akarnak a közük helyezett Csutakon. Azonban egyre inkább úgy tűnik, hogy csupán a vezérnek nem tetszik az új osztálytárs személye, a többiek ugyanis elégedettek azzal, hogy az ő színjátszókörükben is rendezőnek megtett Csutak ígértes szerepeket osztott rájuk a tervezett *Bánk bán*-előadásban. Az elégedetlenkedő nemesekeket alakító fiúk a parázs vita során már-már leendő rendezőjük oldalára állnak Nagyvilági Főcsővel szemben, amikor a többi osztálytársuk is megérkezik a próbára. Csutak bátran szembeszáll a vezérrel, ám ekkor megjelenik a címszerepet alakító Andrási Péter édesapja, aki elmondja, hogy a fia nem jöhet, mivel még mindig nem szedte össze a családi selyemhernyó-tenyészetéhez nélkülözhetetlenül szükséges eperfalevél-mennyiséget. Az elképedt gyerekek hiába gyözködi, hogy Péterre feltétlenül szüksége van az előadásnak. A tanácstalan Csutaknak az a kétségbeesett ötlete támad, hogy a közös cél érdekében a szakkör segítsen levelet szedni, a többiek azonban elutasítják felvetését, és magára hagyják. Ekkor váratlanul betoppannak régi barátai, és Szines Géza javaslatára eldöntik, hogy ők gyűjtik össze az eperfalevelet, mert „itt nincs Á-osztály meg B-osztály..., ez az előadás az iskoláé!” Az általános egyetértés közepette Géza megfeddi a fiút, mondván, „de Csutak! Amikor az ember bajban van, elsősorban a barátaihoz fordul. Igazán kidughattad volna az orrod az Ér utcába!”

A harmadik kép celekménye Andrási Péterék kertajtója előtt játszódik. Az Ér utcai felajánlását éppen meghatódva veszi tudomásul az apa, amikor a Vay Ádám utcai hangadói is felbukkannak, mivel semmiképpen sem szeretnék, ha miattuk hiúsulna meg az előadás. Csupán Nagyvilági Főcső hiányzik, ám, amikor indulnának, ő is megjelenik, így aztán a közös ügy érdekében mindannyian együtt indulnak levelet szedni.

Érdemesnek éreztem hosszabban felidézni Máty egyfelvonásosának tartalmát, mivel egyrészt kevesek által ismert darabja az életműnek, másrészt a kiemeltek érzéketlenül szemléltetik a későbbi Csutak-regények legfontosabb jellemzőit. Mindenekelőtt azt, hogy a gyerekek világa a felnőttek erősen megosztott társadalmát tükrözi. Csoportokat alkotnak, melyeket tőlük részben független – némi túlzással „tradicioná-

lis”-nak mondható – szervezőerők tartanak össze, például az, hogy hol laknak, hogy melyik osztályba járnak. A csoportokon belüli összetartást azonban más és más erősíti, legfőképpen a *barátság*, illetve a másokkal szembeni *indulat*. Az Ér utcaiakban rendkívül erős a közösségi szellem és az egymás iránt érzett szeretet. Kifelé egységesnek látszanak, ha maguk között vannak, akkor persze kiderül, hogy mivel különböző egyéniségek, közöttük is folyamatosan konfliktusok támadnak. Nézeteltéréseik azonban sohasem fajulnak el, mert ettől megóvják őket a kölcsönös tisztelet, és a mindannyiuk által elismert vezető, Színes Géza. Tűzbe mennének egymásért. A Vay Ádám utcaiak ellenben lényegesen lazább csoportosulást alkotnak. Ők inkább bandába, galeribe szerveződött gyerekek, mintsem baráti társaság. Folyamatosan veszekednek, és jobbára csupán abban értenek egyet, hogy le kell győzniük a másik utcában élőket, a párhuzamos osztályba járókat. Vezérük az arroganciájával emelkedik ki közülük, mivel azonban a kölcsönös tisztelet semmit sem jelent számukra, Nagyvilági Főcső pozíciója meglehetősen ingatag. Ezek a fiúk egymás ellen is harcolnak. Így aztán a konfliktusokból – konkrétan a színi előadás ügye –, valamint a versenyekből – mint a jelzett roller- és szánkóbajnokság – rendre az egységesebb és önfeláldozóbb Ér utcaiak kerülnek ki győztesen.

Hiába ismétli tehát Mándy a bevezetőben, hogy a gyerekek hétköznapijait kívánja bemutatni, valójában a *felnőttek* erősen megosztott világát szemlélteti színdarabjában. Szellemesen ugyan, és játékkal tompítva, de a képtelenségekre hívja fel a figyelmet, miközben folyamatosan azokról a kikezdehetetlen értékekről beszél, amelyek mégis elviselhetővé, sőt, széppé teszik, tehetik az életet.

Az egyfelvonásosban, éppen úgy, mint az ötvenes évek mindennapjaiban, hangsúlyos szerepet kap, hogy a szereplők különböző osztályok tagjai. E besorolást készen kapják, vagyis független az akaratuktól, és többségük automatikusan lát ellenfelet, esetenként ellenséget a másik táborhoz tartozókban. Az esetlegességet figyelemreméltóan szemlélteti Drugics Cézár ténymegállapítása, mely szerint barátjukat azért írták át a másik osztályba, mert a B-ben *létszámfölösleg* volt. Mire Csutak borúsán visszhangozza: „Az voltam én. A létszámfölösleg.” Így aztán az egyébként jótanuló fiú egy csupán látszólag ésszerű, „felsőbb” utasításra váratlanul egy másik csoportban találja magát, ahol mindennek ellenére meg kell állnia a helyét. A felnőttek döntései nem feltétlenül logikusak, üzeni Mándy, ám alkalmazkodással, (ki)tartással és a barátok önzetlen segítségével feldolgozható a változás.

Csutak saját maga által megírt búcsúztatása is az ötvenes évek kusza közéletét idézi, melyben a nyilvános önkritika és az érdemek hazug halmozása egyaránt szerepet kapott. Mándy finom iróniával szemlélteti Csutak lelepleződését. Mindez 1956-ban, a XX. kongresszus, Rákosi menesztése és az újratemetések idején, amikor a társadalom különösen érzékenyen reagált minden „Meztelen a király!” utalásra. A kortárs felnőtt olvasó – esetleg néző – számára beszédesen sokértelműen hangozhatott a kérdőre vont Csutak kétségbeesett védekezése: „De gyerekek! Hát, ha egyszer rólam van szó..., akkor mégiscsak a legjobb, ha én írom meg a saját búcsúztató beszédemet. (*Ártatlanul.*) Mert, ugye, ha valaki más írja, akkor talán kihagy egyet-mást..., talán azt, hogy nem is vagyok olyan bátor, vagy olyan jó focista... [...] Ha valakit búcsúztatnak vagy ünnepelnek, mindig ilyeneket mondanak... (*eltűnődve*), hogy... a legjobb apa... meg szemünk fénye..., családunk büszkesége... meg ilyesmit! (*Kedvesen.*) És azért is írtam meg a beszédet... Tudjátok, ami biztos, az biztos.” A zárójelbe tett szerzői utasítások nyo-

matékkal hívják fel a figyelmet arra, hogy a gyermeki ártatlanság miként értéktelenedik el egy képmutató, álszent és hazug világban. A gyermek magától értetődően alkalmazkodik a felnőttekhez, többnyire mérlegelés nélkül követve mindent, amit a „nagyok” csinálnak. Élete váratlan és megmagyarázhatatlan fordulata idején Csutak *szükségszerűen* a felnőtteket imitálja. Érzékelhetően fel sem fogja, hogy tette nemcsak pimasz, de becstelen is, hiszen miként lehet pimasz és becstelen, amit a felnőttek is csinálnak?! Természetesnek gondolt lépése egy korszak láttelepe, ahogyan pedig mindezt Mátyás az olvasók (és a nézők) elé tárja, szellemes leleplezése egy hazug társadalmi színjátéknak.

Mindehhez már-már abszurdításba hajló groteszk háttérteret teremt a gyerekek által előadni kívánt *Bánk bán* és a selyemhernyó-tenyésztés összekapcsolásával. A nemzeti dráma és a korszak egyik felülről erőltetett gazdasági mozgalmát azonos szintre helyezi, és ezzel komoly értékviszályt diagnosztizál a felnőttek világában. Csutak kétségbeesése több egyszerű poénnál, amikor megállapítja, hogy „ha a hernyók nem kapnak eperfalevelet, nincs *Bánk bán*. [...] Ha a Bánk bán nem gyűjt selyemhernyót, akkorom mondani, eperfalevelet..., akarom mondani a papájának, mármint a Bánk bán papájának, akkor ítéletidőig ott marad bezárva a spájzban!” A zavarodott beszéd nyelvi is érzékelteti a helyzet képtelenségét.

A spájzba zárt Bánk tragikomikus víziójával mintha jelképet akart volna teremteni Mátyás Iván.

A csoportok hangadóinak megformálása mögött is efféle szándék sejthető. Színes Géza igazi vezéralkat, olyan koraérett fiú, akit kiváló képességei emelnek a többiek fölé. Értelmileg és érzelmileg egyaránt fejlett. Színes egyéniség. Pontosan tudja, hogy mit várhat el társaitól, miközben folyamatosan azt is szem előtt tartja, hogy azok mit várnak el tőle. Inspirálja őket, értelmes célokat jelöl ki számukra, megfogalmazza, amire maguk is gondolnak, de kifejezni (még) nem tudnak, és ha kell, a békéltetést is felelősségteljesen magára vállalja. Színes Géza a mindenkor ideális vezető megtestesítője. Vele ellentétben Nagyvilági Főcső önjelölt vezér, nem több, alakja a kortárs közönség számára mégis beszédes párhuzamokat idézhetett fel. Izgága, pöffeszkedő, öntelt és gátlástalan figura, aki keresi és gerjeszti a konfliktusokat, mivel képtelen elfelejteni vélt és valós sérelmeit. Gyanakvó, még a saját társaitól is tart. S erre minden oka megvan, hiszen pozícióját nem garantálja a többiek tisztelete és barátsága. Valószínűleg sérült személyiség, aki folyamatosan kompenzál valamit. Még a neve is ezt sugallja, mely némi túlzással a „Bölcs Vezér”-hez, a „Népek Atyjához” vagy a „Generalisszimusz”-hoz hasonló szuperlatívuszokat juttat eszünkbe, sejtetve, hogy önmaga találta ki. Mátyás fontosnak érzi elmondani róla, hogy „alig várja az alkalmat, hogy megsértődhessenek. Ez az a fiú, aki már a bölcsőben halálosan sértődött lehetett. Nacsaszta, Radó és Fedecs elismerik vezérüknek a Nagyvilági Főcsőt. Alighanem egyszer régen pénzezésben vagy távközpont-versenyben megsemmisítő győzelmet arathatott fölöttük. Közben érzik – és olykor Főcsővel is éreztetik –, hogy ez a »vezérség« elég kellemetlen. Ha csak lehet, odaszűrnék valamit Főcsőnek”. Ezt az ötvenes években *csak* 1956-ban lehetett nyomtatásban megjelentetni.

Csutak a színre lép (1957)

Az első Csutak-regény közvetlen előzménye tehát – legalább – egy novella, két hangjáték és egy színdarab volt, azonban minden olyan szöveget célszerű idesorolunk, amelyekben hasonló nevek, alakok és történetek tűnnek fel, szemléltetve, hogy a téma és kidolgozása miként formálódott. Az ötvenes évek első felében írt rövid prózák gyűjteményében, az *Idegen szobákban* például egy *Nagyvilági Főcső* című novella is található, melynek főszereplője egy már érettségizett, kallódó fiatalember, akit nem vettek fel az egyetemre, mert az osztályidegennek mondott családja miatt „rossz káder”. Ezért aztán haragszik a világra, és mindent megtesz, hogy bosszantsa környezetét. Sérült személyiség. Kihívóan – ahogyan akkoriban mondták: jampec módon – öltözködik és viselkedik, aminek megszégyenítés lesz a következménye: kopaszra nyírják. A *Csutak és a többiek* bevezetőjében olvasható jellemrajzban Mándy nyilvánvalóan ezt a figurát „szelídítette” tizenegy-tizenkét esztendőes fiúvá.

Bizonytalan, hogy miként bukkant a regények címszereplőjének becenevére. A sorozat lezárása idején azt állította, hogy „nem is tudom, hol, kitől hallottam. Az ember mindig hall neveket. Csak elhelyezni nehéz”.¹¹ Később pedig „elárulta”, hogy „egyéb-ként Csutak valóban létezett. Rollerverseny zúgott el mellettem a Szentkirályi utcában, s egy Csutak nevezetű srác lett az utolsó, a többiek kórusban gúnyolták. Én pedig megpróbáltam elképzelni, milyen lehet az élete, hogyan viselkedik odahaza, mit csinál az iskolában...”¹² Persze lehet, hogy gyermekkori emléke volt, netán olvasmányélmény (Jules Renard önéletrajzi regénye, a *Csutak úrfi* 1919 óta olvasható magyarul), vagy pedig saját „találmány”, azonban az sem zárható ki, hogy Fekete István azonos című elbeszélése adta az ötletet. Az ötvenes évek első felében ugyancsak pályaszélre szorított író társ *Csutakja* 1954 szeptemberében abban a *Vigiliában* látott napvilágot, amelyben Mándy Iván is rendszeresen publikált. Ez esetben Csutak egy vízből kimentett kiskutya neve, aki kora és termete ellenére bátran szembeszáll gazdája támadóival. (E név már 1952 áprilisában és 1953 novemberében feltűnik a *Vigiliában*, *ugyancsak* Fekete István elbeszéléseiben, a *Két emberben* és a *Bogáncsban*.)

Az 1957 decemberében megjelent *Csutak a színre lép* címszereplője tíz év körüli budapesti kisfiú.¹³ Lényegesen összetettebb (és kidolgozottabb) személyiség, mint az egyfelvonásos *Csutakja*, akiről Mándy azt írja a színdarab bevezetőjében, hogy „körülötte bonyolódik a cselekmény. Olykor mégis úgy tűnik, mintha ez a sápadt-szőke fapofa nem is tudná, mi történik vele. Pedig nagyon is jól tudja, hiába vág olyan ártatlan képet. [...] Egyáltalán, van benne valami kettősség, ami persze összefonódik: szelíd, mint a bárány a mi Csutakunk, de ugyanakkor kedvesen szemtelen”. Ez utóbbi, vagyis, hogy Csutak „kedvesen szemtelen” lenne, nem mondható el a regények főszereplőjéről. A kettősség azonban igen, mégpedig a látszat és a valóság kettőssége. A Csutakot nem ismerők, sőt, gyakran még a barátai is úgy látják, hogy jelentéktelen fiú, aki semmiben sem tűnik ki különösebben, valójában azonban rendkívül élénk lelki életet él. Csapatának Benjáminja, akire a többiek „egyébként se nagyon figyeltek, megszok-

¹¹ Katona Éva i. m.

¹² Illés György i. m.

¹³ A regény 1969-től, a második kiadástól jelenik meg névelő nélkül. A változtatással Mándy beszédesen többértelművé tette a Csutak-regények nyitódarabjának címét.

ták már az örökös dünnyögését”. Igazi Nemecek-figura Mándy parafrázisában, bár nem tragikus alak, hiszen sem az egészségével, sem pedig a családi háttérével nincs semmi baj. A mindenkori „legkisebb fiú” megtestesítője, aki az érdeklődés középpontjába szeretne kerülni, ám alkalom híján élénk fantáziával kénytelen kárpótolni önmagát. A színdarabban még csupán az Ér utcaiak egyike, akire a kényszerű osztályváltás hívja fel a figyelmet, a regény(ek)nek viszont meghatározó (cím)szereplője. Többnyire az ő nézőpontjából látjuk az eseményeket, melyeket általában a vele történetek bonyolítanak.

A nyitóregény Szines Géza és Nagyvilági Főcső konfliktusával kezdődik, feltételezhetően a sorsfordító 1953-ban; a nevezetes angol–magyar mérkőzés emlegetése legalábbis ezt valószínűsíti. Az Ér és a Vay Ádám utcaiak vezérei még nem ismerik egymást, miként csapataik tagjai sem. Nagyvilági Főcső provokálja Szines Gézát, mire ez utóbbi különböző versenyeket javasol, melyek során félreérthetetlenül eldőlhet, hogy ki a jobb. Előbb a két vezér mérkőzik meg egymással toli-toliban. Végül Gézának sikerül kibillentení egyensúlyából Főcsőt, de mielőtt ez utóbbi mindenki előtt megszégyenülne, az Ér utcai vezér kijelenti, hogy ellenfele csupán megcsúszott, és kezét fog vele, majd szánkóversenyt javasol.

A vezérek portréi tehát árnyalódnak, lélekrajzaik tovább részleteződnek. Szines Géza kitartó, erős és ügyes fiú, ráadásul nagyvonalú és diplomatikus is. Nagyvilági Főcső ugyancsak állja a sarat, ám türelmetlen, és rossz stratégia. Meghatározó személyiségjegye, hogy mozdulatait és grimaszait előszeretettel kölcsönzi filmszínészekről.

Csutak alapvető jellemvonása a naivitás. Fel sem tételezi, hogy a Vay Ádám utcaiak nem önzetlenül hívják moziba, hanem azt akarják elérni, hogy hagyja el őrhelyét. Miután ez megtörténik, Főcsőék megrongálják az Ér utcaiak ródlijait. Tettüket érzékletesen illusztrálja Főcső álma, melyben egyrészt kiderül, hogy valójában Bodrogi Bandinak hívják, másrészt, hogy nem ismer kegyelmet: „Főcső csak egyet gondolt. Győzni kell! Győzni, mindenáron...”

A mit sem sejtő Csutak a verseny közben értesül arról, hogy mi történt a szánkókkal, illetve, hogy a többiek időben felfedezték a bajt, melyet a mozgósított szülők orvosoltak. Büntudattal nézi a küzdelmet, melyben ő – a kicsi és ügyetlen – természetesen nem vehet részt tevékenyen. Óriási izgalmak közepette Szines Géza, azaz az Ér utcaiak nyertek, Főcső és a Vay Ádám utcai pedig negyedik helyezett lett. A megkönnyebbült Csutak a méltatlankodó Nagyvilági Főcső arcába vágja, hogy csalással akart győzni. Hatalmas botrány támad, és a Vay Ádám utcaiak legyőzött vezérének a gyerekhad meg a tanárok előtt be kell ismernie tettét. Hiába védekezik azzal, hogy „hadi-csel”-nek szánták, kénytelen megszégyenülten elkullogni. Társai már korábban magára hagyták, szemléltetve, hogy cseppet sem számíthatnak egymásra a bajban. Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy az Ér utcaiak legfőbb erőtartaléka: az összetartás. Figyelnek egymásra, a közös ügy mindennél fontosabb számukra. (Hasonló az üzenete az ekkoriban megjelent Mándy-novellák egyikének, *A labdának* is. Ebben Tüske, „a Kaplony utcaiak csapatkapitánya” és társai, Horvát Dönci, a kis Cinege, Döme Laci és Kefe közös erővel halásszák ki a kerti medencébe esett labdájukat, éreztetve vezérükkel, hogy „fogják, hogy vannak mögötte”).¹⁴

¹⁴ Mándy Iván: *A labda*. In: *A bűvös csengettyű és más mesék*. Bp., 1957. 333–343. Szerk.: Hárs László és Schindler Frigyesné.

Csutakék összetartása a színelőadás megszervezésekor is nyilvánvalóvá válik. Az Ért utcaiak ezen a *Csongor és Tünde* néhány jelenetével kívánnak fellépni, csak azt nem tudják eldönteni, hogy Csongort ki játssza. Természetesen mindenki Szines Gézára, a rendezőre gondol, ám vezetőjük Csutakot – az eddigi sűgőt – javasolja a megdöbbsent társaságnak. Esetlennak és jelentéktelennak tartják, de az egyik próbán a Drugics-testvérek édesapja a lényegre mutat rá, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy „talán nem is baj, hogy nem vagy éppen olyan daliás! Az a fontos, fiacskám, hogy ott belül, igen, hogy mi van ott belül, a szívben!” Ez lehet az egyik legfűűbb üzenete Mándy Iván regényének.

Csutak izgatottan készül élete első igazi megmértetésére, és immáron a többiek is elfogadják, hogy nem vallanak szégyent vele. A sors – egészen pontosan: Nagyvilági Fűcsű – azonban másként rendezi az eseményeket. A Vay Ádám utcaiak vezére sem a szánkűversenyen elszenvedett vereséget, sem az azt követű megszűgyenítést nem képes elfelejteni, és most elérkezettnek látja az időt, hogy tőrlesszen. Ha Csutakot megakadályozzák abban, hogy színre lépjen, akkor két legyet űthet egy csapásra: az Ért utcaiak kudarcot vallanak, leleplezűjének pedig keserűséget okoz. Az előadás napján, a fellépés előtti pillanatokban ezért Fűcsűék egyszerűen elrabolják Csutakot, és bár a „nagy Zamecsnik” kiszabadítja, késve érkezik a szűnpadhoz. Addigra Szines Géza már beugrott a szerepbe, és éppen a monológját mondja, amikor a megzavarodott Csutak is szavalni kezd. Ebbűl óriási kavaroas támad, hiszen egyszerre két Csongor esdekel Tűnde szerelméért. Az előadás félbeszakad.

Az Ért utcaiak dűhűsen a Vay Ádám utcába mennek, hogy számon kérjék Fűcsűékent, mit tettek. Azonban mire odaérnek, Fedecsék éppen leszámoltak addigi vezérűkkel, aki folyamatosan a bosszűállásra használta fel őket, amiért aztán rendre kimaradtak a többiek játékaibűl, ezűttal a szűnelűadásbűl. A trűnfosztott Nagyvilági Fűcsű megszűgyenűlve kullog ki a Vay Ádám utcábűl, és bár „vissza-visszanézett, de nem szűlt utána senki”. Meglehet, ma már kissé erűlttetettnek látszik a megállapítás, ám 1956-ban, amikor Mándy a pesti fiűk regényét írta, illetve a megjelenés évében, a gátlatlan vezér elűzése akár beszűdes párhuzamokat is felidűzhetett a felnűtt olvasűokban.

A *Csutak a színre lép* leplezetlenül Molnár Ferenc kűzismert művét imitálja. Mintha Mándy a fél évszázaddal korábban megjelent regénynt, *A Pál utcai fiűkat* kívánta volna újrírni, érzékeltette, hogy mindaz, ami évtizedekkel korábban a fűvárosi gyerekek életét meghatározta, nem műlt el nyomtalanul. A terek és az utcák változatlanul meghatározű szerepet játszanak az újabbs generációk életében, viaskodásaik még mindig „életre-halálra” tűrténnek. E budapesti kűzterek meghatározű helyszűnei a Mándy-prűzának. Jelképpé formálásukra már a negyvenes években markáns kísérleteket tett, az *állandűság* szimbűlumaivá azonban az első Csutak-regényekben válnak. Reálisak ezek a valűságsban is létező utcák és terek, ugyanakkor romantikát kűlcsűnűz számukra, ahogyan a gyerekszereplűk rájuk tekintenek, ahogyan használják és belakják őket. E kettűsség lírává oldűdik a regényekben, melyekben nem a szociografikus leírás, hanem a *hangulat* uralkodik el. Szemlűletesen érzékelteti mindezt a *Csutak a színre lép* elbeszűlűje, mondván:

„Utcák és terek...

Az egyik utcának égett olajszaa volt, és Csiriz azt mondta, hogy naphosszat tudná szagolni! Aztán fűlugrott egy teherautűra, és megnyomta a dudát. Kiabálás – és a társaság futásnak eredt.

A következő utca újabb csodát hozott.

Az út közepén szökőkútként tört föl a víz, hogy zajtalanul aláhulljon. A vízsugár egy szeplős képű fiút lőtt föl, aki most ott állt előttük nedvesen csillogva.

– A mi utcánkban mindig van valami!

– De hallottál-e a Hunyadi téri csapágyas rollikról? – kérdezte Szines Géza.

– Az semmi! – Vállrándítás. – Az Almásy téren egy fiúnak olyan biciklijé van...!

Géza rábólintott, és habozás nélkül megindultak a Ferenc tér felé.

Az idő múlását és a történelem változását csupán az utcák és terek neveinek változása jelzi, semmi egyéb. Mintha szellemek nyüzsgőnének mindenfelé. Mindenki, aki egykor megfordult bennük és rajtuk. Vajon bizonyosan ifjúsági regényként íródott-e, amelyben az olvasható, hogy „indulni akartak, amikor Csutak megfogta Géza karját.

– Nézd!

A tér sarkán, a csúszda mellett négy hinta szállt anélkül, hogy ült volna bennük valaki.

Üresen szálltak a hinták, lassú ringással emelkedve és süllyedve.

– Nemrég szállhattak le róluk – mondta Drugics Ági.

– Kik lehettek? – kérdezte Csutak.

Ági vállat vont.

– Fiúk... meg lányok. Innen a térről.

Csutak még mindig a hintákat nézte, az üresen szálló hintákat.

– Elmentek, aztán mégis itt vannak... – mondta félhangon, inkább csak magának.

– Miket beszélsz! – Ági fölnevetett, aztán előrefutott.

A többiek utána.

A rácsodálkozás képességével rendelkező Csutak máskor is beszél „félhangon”, sőt, rendszeresen, mégpedig egy *kerítésnek*, mely ugyancsak emblemikus építménye a Mándy-prózának. Miként az utcák és a terek, úgy a kerítés is az állandóság kifejezője, amin az egykoriak a mindenkori jelennek, a most élők pedig a jövőnek üzennek. A kerítés a nyomhagyás és az örökkévalóság jelképe. (Már a vígjátékban is elhangzik az az utólag beteljesülő jóslatként is értelmezhető megállapítás, hogy az Ér utcaiak előadás-megmentése „lehet, hogy könyvbe is bekerül. A kerítés falára mindenesetre”.) A regény gyakran magányos, álmodozó Csutakja folyamatosan egy kerítéssel osztja meg gondolatait, úgy érezve, hogy az, illetve a késsel és krétával jeleket faragó-rajzoló régiek megértik őt, sőt, kommunikálnak vele. Miután – a regényben és így a magyar irodalomban igen, de az előadáson – nem tudott színre lépni, úgy érzi, egyedül a kerítés kíváncsi a képességeire. „És Csutak elkezdte Csongor szerepét, amiről oly sokat álmodozott, és amit az előadáson nem mondhatott el, és amit most nem hallgatott más, csak egy rozzant, agyonfirkált kerítés.” A fiú azonban nemcsak szavalt, de játszott is, Csongort, sőt, Tündét is. Barátai – akik mindig „fura pók”-nak tartották, mivel egy kerítéssel beszélget – így találják rá, de ezúttal nem nevetik ki. Mindannyian a kerítésre karcolják a nevüket. Csutak utolsóként lép öreg barátjához: „Ott állt kezében a bicskával, és nagyon halkán azt mondta:

– Őrizz meg bennünket is, ahogy azokat a régi fiúkat.

Azzal bevészte jó cikkcakkosan, oda, alulra azt, hogy: Csutak.”

Csutak és a szürke ló (1959)

Az esztendő végén megjelent újabb Csutak-regény lényegesen egyszerűbb történet, mint a jelképekkel gazdagított előzmény. Feltehetően a Móra Könyvkiadó felkérésére készült, és Mátyás Iván ezúttal ügyelni próbált arra, hogy a kamasz olvasók feltételezett elvárásainak is eleget tegyen. Az ötletet egy korábbi írása kínálta fel; a *Szürke ló* szövegét – némi módosítással – csaknem szó szerint a regénybe illesztette.¹⁵ Egyetlen lényeges eltérés, hogy a vágóhídra kísért állatot a novellában még egy Totyi becenevű fiú szeretné megmenteni. Társai név szerint bukkannak fel a regényben, miként az utcában lakó felnőttek is. Totyi képtelennek látszó felvetése, hogy a lovat akár egy pincében is el lehetne bujtatni, a *Csutak és a szürke ló* történetének ösztönzője lett. (Mátyást legalább másfél évtizede foglalkoztatta a téma; vágóhídra kísért lóról már a negyvenes évek elején írt.)¹⁶

Csutak ezúttal egy vakációs regény hőse. Régi barátai eltűntek, ezúttal a *Csutak a színre lép* mellékelakjai, Kamocsai és Dochnál, valamint az eddig ismeretlen Kati, Dunai és Pazár társaságában nem találja helyét. A változások okairól lényegében semmi sem tudható meg, azon kívül, hogy miután a nevezetes *Csongor és Tünde*-előadást egy rádiós is látta, Szines Géza folyton hangjátékokban szerepel, és ezért szétesett a korábbi társaság. Mátyás nem nyújt bővebb magyarázatot, pedig a korábbi regény cselekményére tett utalások, valamint Szines Géza ismételt felbukkanásai nyilvánvalóvá teszik, hogy számít a *Csutak a színre lép* ismeretére.

A *Csutak és a szürke ló* indulása az előzményként tekintett regényt idézi. A főszereplő magányos gyerek, akire a társai alig figyelnek. Találkozásaik színterei, az udvar, a pince és a „sziget” azonban nem válnak jelképpé, mint a másik regényben. Játsszó teretek, ahol a kamaszok jól érzik magukat, ám itt sem a kortársaikkal, sem pedig a felnőttek világával szemben nem jelentenek alternatívát. Mátyás ezúttal nem eszményíti budapesti helyszíneit. Bár valamennyi esetben felötlik ennek lehetősége, de a lírai hangulatokon hamar eluralkodik a cselekmény. „Először volt az udvar” – ezzel a mondattal kezdődik a regény. Az udvar, melybe a főszereplő csupán akkor mehet be, amikor társai már elvesztették érdeklődésüket iránta. Ekkor „fölríta a falra: »ez az a hely, ahová egy Csutak nevű fiút nem engedtek be«”. Ismét felrémlik tehát a nyomhagyás vágya, ám azontúl, hogy a fiú elmélázik az üzenetét évtizedek múlva elolvasók megütközésén, tetteinek nincs jelentősége a történetben. A többiek immáron új búvóhelyet találnak, mégpedig egy zezugos pincét, melybe viszont azonnal befogadják Csutakot, aki egyedül is szívesen jár oda. Elképzei ugyan, hogy valamikor török foglyok raboskodhattak benne, és „beszél” is egyikükkel a levegő, a napfény és a szabadság hiányának elviselhetetlenségéről, azonban Mátyás ezúttal sem használja ki a kínálkozó lehetőséget. A „sziget”-re terelődik a figyelem, erre az elhagyatott területre a ferencvárosi pályaudvar mellett. Bár Csutak először azt hiszi, hogy oda sem engedik a többiek, hamarosan kellemesen csalódik. Ez a „sziget” egy „magányos, senki földje egy omladék fallal. Ez a fal talán még a régi pályaudvarból maradhatott”. De ennek sem lesz semmi jelentősége, még azután sem, hogy a berendezkedő gyerekek értetlenkedve látják, hogy

¹⁵ Mátyás Iván: *Szürke ló*. Vigilia, 1957/1. 19–22. Mátyás Iván: *Lélegzetvétel nélkül*. Bp., 1984. 365–371.

¹⁶ Mátyás Iván: *Villám*. Híd, 1944. aug. 15. 26–30. In: Uo. 7–19.

Csutak egy falvédővel gazdagítja birodalmukat. A fal mellett áll „egy lehetetlenül ócska, kifakult vasúti fülke a fák között”, mely olyan, „mintha már nagyon, de nagyon régen várta volna Csutakot”. Utazásokat képzelnek el benne, izgalmas helyzeteket, melyek szerintük a nyugati nagyvárosok felé tartó vonatokon feltétlenül meggesnek, azonban ezt az ötvenes évek végén beszédes áthallásokat kínáló játékot végleg háttérbe szorítja a szürke ló megjelenése.

A csontsovány gebét a vágóhídra viszi gazdája. Vonulásuk feltűnést kelt a pesti utcákon, durva tréfákra ingerelve az embereket. Csutak kétségbeesetten próbálja meggyőzni őket, hogy mentsek meg az állatot, azonban senki sem veszi komolyan a javaslatait. Először a társai is jól szórakoznak a látványon, később viszont már ők is megszánják a halálraítéltet, melyet másnapig egy ócskavastelepre zárja be gazdája. Ezután következnek a regény legemlékezetesebb jelenetei, melyekben a gyerekek előbb megszöktetik a szürke lovat, majd pincéről pincére dugdossák, végül a „sziget”-re viszik, és a rozzant vasúti kocsiba rejtik. Mándy remekel ezekben az epizódokban! Hatásosan érzékelteti a konspiráció izgalmát, a reménykedést és a kétségbeesést, a lebukástól való félelmet és a siker örömét. Ezúttal Csutak irányít, aki kiváló stratégiának bizonyul. Az elszántság, mellyel a gyerekek szembeszállnak a hatalmat és a rendet képviselő felnőtt akarattal, ezúttal is a „pesti srácok” bátorságát juttathatná eszünkbe, ha nem terelődne ismét más irányba a történet. Rövid ideig úgy tűnik, hogy a ló gazdája a nyomukban van, sőt, megjelenik Csutakék lakásában, és azzal fenyegetőzik, hogy a többiek címét szintén tudja. Az összeesküvők szorongása, az árulástól való félelem és a „csengő-frász” ugyan nyilvánvaló, azonban mielőtt aktualizálhatók lehetnének, feltűnnek a filmesek, akik birtokba veszik a „sziget”-et és vele a szürke lovat.

Meghökkentő módon mindebben Szines Géza játszik kulcsszerepet. Ez a fiú mindenféle értelemben kiemelkedő alakja az egyfelvonásosnak és az első Csutak-regénynek. A morális értékek megtestesítője, aki kérés nélkül is segít a hajbajutottakon. A *Csutak és a szürke ló*ban ellenben már-már intrikus szerepet alakít. Érthetetlen, hogy miért közönyös a végső kétségbeesésében hozzá forduló régi barátjával szemben, megmagyarázhatatlan, hogy miért érzéketlen iránta. Amikor a szorongó Csutak fogadkozik, hogy ő bizony nem árulja el senkinek a ló rejtékhelyét, „Géza hallgatott. Csutak közelebb hajolt hozzá.

– Sose felejttem el, amit akkoriban mondtál az Ér utcában.

Géza végighúzta kezét az arcán. Mintha már nem lenne egész biztos benne, hogy tulajdonképpen mit is mondott akkoriban az Ér utcában.

– Hogy az ember soha, de soha ne árulja el a barátját – suttogta Csutak. – És hidd el, Géza, velem nem fogsz szégyent vallani.

Géza elmosolyodott. S most olyasmit mondott, hogy Csutak majdnem leesett a székről.

– Butaság”.

Előkészítetlensége miatt ez váratlan fordulat, az azonban még érthetlenebb, hogy az elképedt Csutakban utóbb lényegében semmi nyoma sem marad az eseménynek. A későbbiek ismeretében nyilvánvaló, hogy a filmgyári kapcsolatokkal rendelkező Szines Géza révén jutnak el a szürke lóhoz a filmesek, ám az cseppet sem világos, hogy ezen fordulat kedvéért Mándy Iván miért „áldozta fel” e korábban jelképpé nemesített hőse nimbuszát. Amikor egyedül marad, vajon miért mondhatja Szines Gézával Csutakról, hogy „kedves hólyag, csak tudnám, mit akar azzal a lóval?” A sokadik utalás

után egyértelmű, hogy Mándy épít a *Csutak a színre lép* ismeretére, de mintha az olvasó tanácstalanságával nem számolt volna.

Feltűnik a gyerekeknek, mégis mellékessé válik a regényben, hogy a Szines Géza főszereplésével készülő film egyes jelenetei kísértetiesen hasonlítanak azokra a kalandokra, amelyet Csutak a lóval kapcsolatban elmesélt neki. Am mégsem látszik érdekesnek, hogy Csutak végül is elárulta valakinek a rejtekhelyet, miként annak sincs jelentősége, hogy Szines Géza pénzt keres azzal, hogy hasznosítja a barátja titkát. Sokkal fontosabb számukra a filmezés látványa, és az a vágy, hogy valamilyen módon maguk is részesei lehessenek az eseményeknek.

A ló aztán nyomtalanul eltűnik, amikor a filmforgatásnak vége. Csutak hiába keresi Szines Gézát – az édesanyja mintha letagadná előtte –, éppen úgy nem bukkan a nyomára, mint a szürke gebének. Kétségbeesetten kutatja az állatot, ezért érthetetlen a közöny, mellyel végül is tudomásul veszi a tényeket:

„– Meglehet – mondta Csutak, amikor kiért a »szigetre« –, hogy nem látjuk többé a szürke lovat.

A többiekre nézett és rántott egyet a vállán.”

Nyilvánvaló, hogy mindezt Mándy *csupán* azért írta, hogy csillag alatt azzal folytathassa: „Mégis látták a szürke lovat. De akkor már valóban ősz volt, és iskolába jártak”. A gebe egy plakáton és a mozivásznon bukkan fel, a mulandóságot és az örökkévalóságot egyaránt jelezve. A gyerekek emlékeiben élő, mészáros kezeiktől megmentett szürke ló immáron halhatatlanná vált.

A *Csutak és a szürke ló* folytatása a *Csutak a színre lép* című regénynek. Cselekménye alapján mindenképpen az, ám megformálásában messze elmarad tőle. Az utóbbi költészet és kaland szintézise, melynek emblematisztikus színterei állóképpé merevítik a múltékonny időt, miközben ígéretes párbeszédre invitálják az aktualitások iránt fogékony kortárs olvasót és a figyelmes utókort. Az előbbi ezzel szemben feltűnően elkapkodott munka. Mintha Mándy nem döntötte volna el, hogy mit is akar valójában írni. Ifjúsági regényt vártak el tőle, miközben valószínűleg idegenkedett attól, hogy egy bizonyos életkor folyamatos szem előtt tartásával alkosson. Mégis megpróbálkozott vele, aminek az lett a következménye, hogy metaforái kidolgozatlanok maradtak, a hangulatok gyakran erőltetetten illeszkednek a cselekménybe, az epizódok pedig – kivéve a ló szöktetésének és bujtatásának jeleneteit – ötletszerűen, és nem a történet belső logikája szerint követik egymást. Csutak közösség-váltása nem indokolt a regényben, miközben a szerző egyértelművé teszi, hogy ez a fiú *ugyanaz*, akit korábban megismertünk. Az új társaság esetében szó sincs barátságról, hiszen nem egymásért cselekednek. Galerit alkotnak, miként akkoriban mondták. (A többiek Csutakot éppen úgy „dilis”-nek tartják, mint a lovat.) A barátság eljelentéktelenedése éppen úgy magyarázat nélkül marad, mint a korábban bálványozott Szines Géza ellentmondásos szerepeltetése.

A *Csutak a színre lép* bizonyosan *A Pál utcai fiúk* jelentésgazdag parafrázisa, a *Csutak és a szürke ló* című regényt leginkább Tom Sawyer és Huckleberry Finn kalandjainak felemásan megvalósított változataként lehet értelmezni. Figyelemre méltó ötletek sorozata, melyek nem simulnak össze szerves egésszé.

Ezek egyik legkülönösebbje, hogy a szerző saját magát – azaz egy „Mándy” nevű hangjátékirót – is szerepelteti regényében. Szines Géza ugyanis arról beszél Csutaknak, hogy már az ötödik hangjátékban játszik, és ezt „valami Mándy írta, mindig ugyanazt

írja. Fura pók. A szünetben közöttünk ténfereg. A múltkor egy fiú azt mondta: Virulok, mint a rohadt tők. Ő meg rögtön följegyezte. Ha láttad volna, milyen boldog volt! A neveket is följegyzí. – Elgondolkozott, és megint azt mondta: – Fura pók”. Mindez azonban alig több önironikus játéknál, melynek utalását csak a nagyon figyelmes olvasó veszi észre, az, akinek eszébe jut, hogy a korábbi regényben *Csutakot* nevezik „fura pók”-nak. Vagyis szerző és főhős egymást idézik fel, azt a látszatot keltve, mintha Csutak szerzői alakmás lenne. Igaz, Mándy maga mondta egy rádióinterjúban, hogy „én mindig – furcsa módon – valamiféle önéletrajzot írok”.¹⁷

Csutak a mikrofon előtt (1961)

A harmadik Csutak-regény egyetlen, nagyívű történet, melynek során a sikerélmények hatására a tétova, bizonytalan és elismerésre vágyó címszereplő magabiztossá válik. Mándy Iván ezúttal pontosan tudta, hogy mit akar megírni. Nincsenek felesleges kitérők, helykitöltésnek látszó hangulatok. Az epizódok zökkenőmentesen követik egymást, alárendelve egy önmagával vívódó kamasz személyiségrajzának. A cselekmény most is nyáron játszódik, a *Csutak és a szürke ló*ban megírtak után egy esztendővel. A korábbi regényekben eddig még be nem mutatott budapesti köztér, az uszoda az események meghatározó helyszíne, valamint a Magyar Rádió Bródy Sándor utcai épületének stúdiója és pagódája.

Csutak a Balaton mellől érkezik haza, és – szó szerint – meg akarja mutatni magát a többieknek. Pazár, Dunai, Kati és Dochnál az uszodában mulatja az időt, és szinte észre sem veszik társukat. Mint mindenki, ők is Szibinyákat nézik, aki ügyesen pörgeti a testen az olimpiai karikát. Csutak eredménytelenül kísérel meg felhívni magára a figyelmet, pedig még a karikával is megpróbálkozik, ám ennek is felsülés a vége. Csalódottságát csupán az enyhíti, hogy egy férfi megszólítja, és a Rádióba hívja. Kezdetben egyetlen mondatot kap, ám a *Miénk a játszóter* című hangjáték próbáin olyan átéléssel alakítja szerepét, hogy rövidesen előlép. A főszereplők egyike, a féltékeny Kalo-csai Tibor ugyan megpróbálja eltávolíttatni, azonban a kiváló emberismerőnek látszó rendező őt küldi el, és Csutak kapja meg a szerepét. A fiú kiválóan megállja helyét, és – miután az első, viharos szerelem hullámverése is átbukdácsol – oroszlánrésze lesz a hangfelvétel sikerében.

A korábbi regényekben előbb színre lépő, majd a szürke ló képében öntudatlanul is saját arcát kereső kamasz a sorozat harmadik darabjában önmagára talál. Mándy Iván figyelemre méltó empátiával követi nyomon kamasz hőse személyiségfejlődését. A véletlenek és a tudatos döntések hitelesen követik egymást, azaz váltakozva-keveredve, éppen úgy, ahogyan a saját lelkének, a kortársai és a felnőttek világának zűrzavarában tájékozódni próbáló tizenévesek életében. Csutakot kezdetben csupán sodorják az események, ám idővel egyre inkább megtalálja saját hangját, és mind érthetőbben artikulál a szülei, a rádiósok és a gyerekek társaságában. (A regény címe ezt is jelenti!) Eleinte mintákat követ, vagyis olyan akar lenni, mint az ügyes Szibinyák, mint az erős Pazár Micu, vagy mint az ebben a regényben is emlegetett Szines Géza.

¹⁷ In: „*Vannak álmok, vannak félálmodok.*” Mándy Iván rádiója. A riportokat készítette és a műsort szerkesztette: Salamon István. Rendező: Simonyi János. 2001. dec. 1. 9.10–10.00. Bartók Rádió.

Mások gesztusait utánozza, pózol, miközben elképzei, hogy a különböző helyzetekben az említettek mit csinálnának.

Csutak életében is meghatározó szerepet játszanak a sikerélmények. Ezek alapvetően hozzájárulnak ahhoz, hogy felismerje, elfogadja és érvényesítse formálódó személyiségének varázsát. Az átlagos külső, az álmodozás és a bizonytalan téblábolás érzékenységet, együttérzést és közösségi szellemet takar. A hangjátékpróbák végére maga is rájön arra, amit az őt „felfedező” rendező az első pillanattól fogva sejtett: immáron nem az örök-Benjámín, hanem valóságos vezéregyéniség. S ezt nem testi erővel és arroganciával éri el, hanem a környezete által is felismert képességeivel, bátorságával és erkölcsi tartásával. Ez utóbbiaknak már korábban jelét adta, a szánkóverseny előkészületeikor, a *Csongor és Tünde* próbái során, vagy éppen a szürke ló megszoktatése és rejtegetése alkalmával, csak akkor mindez még senkinek sem tűnt fel. Természetesen számára sem vezetett egyenes út a sikerhez. Először akaratlanul is Nagyvilági Főcső és Kalocsai Tibor eszközeivel érvényesül, amikor módja nyílik rá. A „sziget” vasúti kocsiában, régi tanyájukon két kisebb fiúra talál, akikkel szemben kíméletlenül lép fel. Valósággal lehenyerli mindkettőt: parancsol nekik, szóárattal kényszeríti behódolásra őket, sőt, még a nevüket is megváltoztatja, hogy akarattalan és személytelen alattvalókká váljanak. Közben egyrészt folyton csodálkozik saját magán, másrészt fél, hogy azok az álarca mögé látnak, és kiderül, hogy meztelen a király. Rádöbben a határozottság és az önkifejezés képességének mágikus erejére, ám felismeri, hogy mindez csupán akkor lehet tartós, ha a fellépés és a megszólalás feddhetetlenséggel és hitelességgel párosul. Mindezt szemléletesen érzékelteti, hogy a regény elején, Belapított Orrú és Táncoló Szemöldök kioktatása után még ez olvasható: „Érdekes – gondolta –, hogy milyen félelmetes vagyok. Olyan félelmetes, mintha nem is én volnék a Csutak. Majd hangosan kis kimondta:

Félelmetes.

A holdfényben állt, és egyre csak ezt ismételte: »Félelmetes, félelmetes.« Már semmi, de semmi értelme nem volt a szónak, úgy hangzott, mint egy régi-régi törzsfőnök neve, úgy hangzott, mint egy harci dob.

Es ez olyan félelmetes volt, hogy Csutak futásnak eredt.” Kalocsai Tibor lezereplése – melyben társai döntő szerepet tulajdonítanak Csutak határozott fellépésének – és hatásos alakítása után új szerepe szerint „Csutakot pedig az utcákon és a tereken úgy hívták, hogy a Félelmetes. Tisztelettel ejtették ki a nevét. Egyszerre csönd lett, ha valaki azt mondta:

– Jön a Félelmetes.

Igen, Csutak úgy érezte, hogy valóságos szélroham kapja fel, ha zenét adnak alá. Úgy érezte, hogy végigsüvít a városon.

Zoli bácsi [a rendező] odabent, az üvegfülkében Margitkára [az írónőre] hunyorított:

– Nos, Margitka? Milyen a mi Csutakunk?

– Félelmetes – mondta Margitka –, hogy ez a kedves, szelíd fiúcska...

– Azért még nem a legjobb – intett a rendező –, még egy kicsit nyers, de már kezd kialakulni.” S ez a vélemény később megismétlődik, kiegészülve a sikeres rádiófelvétel után az ügyelő, Papa megállapításával: „Igazi, keménykötésű kis fickó voltál.”¹⁸

Mándy Iván telitalálata, hogy a kamasz eszmélkedése kölcsönhatásban áll a hangjátékban végül ráosztott szerep maradéktalan megformálásával. A próbák során – éppen úgy, mint a mindennapjaiban – kényszerűségből sokféle szerepet kipróbál, és valamennyiben megállja helyét. Komolyan veszi a kihívásokat, ezért legjobb képességei szerint igyekszik megfelelni környezete elvárásainak. Ám ez fordítva is igaz: minél inkább önmagát adja, annál sikeresebb az alakítás. Egyet a kezdetektől bizonyosan tud: nem szabad meghátrálni. Lehet, de nem érdemes. Ezzel a környezetének és önmagának egyaránt tartozik. A kudarc így nem végleges, csupán keserű tapasztalat, melyet hasznosítani lehet, akár iskolai színelőadásról van szó, akár egy vágóhídra kísért gebéről. (Vagyis – Bodor Béla találó megállapítása szerint – nem elkerüli, hanem *feldolgozza* a kudarcokat.)¹⁹ Első, meghatározó sikerélménye ennek felismerése, amit újabb rácsodálkozások követnek. Öntudatosan szembeszáll a tőle is pénzt követelő Kalocsaival, majd retteg a folytatástól, ami arra döbbeneti rá, hogy a valódi tekintélyt nem a kisebb fiúk terrorizálásával szerezheti meg, hanem azzal, hogy nem bújik el tetteinek következményei elől. Szorong a Kalocsaival való találkozás miatt, vívódik, mint amikor a fuvarosnő vallomásra akarja kényszeríteni a lóval kapcsolatban, de ahogyan ez utóbbi esetben, úgy a Kalocsai-féle afférnál is érzi, hogy nincs visszaút. Mindkét alkalommal nemes cél érdekében vállalta az összeütközést, és ha jellemében gyengének bizonyulna, akkor az a küzdelem értelmét és önmagába vetett hitét egyaránt megkérdőjelezné. Vagyis vállalnia kell a sorsát. Ezért minden félelme ellenére szinte keresi a találkozást – a fuvarosnővel éppen úgy, mint – Kalocsai Tiborral. A Rádióban szerepeket próbáló kamasz tehát valójában folyamatosan önmagát teszi próbára. Sikerélményeinek jelentőségén ezért semmit sem csökkent, hogy a szürke ló gazdája egy idő után feladja a kutatást, Kalocsai Tibort pedig Pazár Micu bírja jobb belátásra, hiszen Csutak ezekről csupán utólag értesül. Első szerelmének erőszakos befolyásán már önmaga kerekedik felül, miként a hangjáték sikerét, sőt, megvalósulását is magáénak tudhatja. Így a zárójelenet nem pusztán hatásos befejezése egy következetesen megformált én-regénynek, de jelképesen is csúcspontja a személyiségfejlődésnek, azaz némi túlzással: egy sikertörténetnek. Az esetlen, álmodozó, figyelemre alig méltatott kisfiú magabiztos kamasszá válik. A még gyerekek – olyanok, amilyen ő is volt egykor – igazi vezetőként tekintenek Csutakra. Ezért „senki se kérdezte, honnan jött, hogy hívják, és hogy mer beleszólni a rollerverseny ügyébe. Úgy hallgatták, mintha már nagyon régen itt lenne közöttük”. Vagyis éppen úgy felnéznek rá és megfellebbezhetetlen tekintélynek tartják, mint ahogyan ő és barátai egykor Szines Gézát. Miként a hangjátékban, úgy a regény valóságában is „a játszótér vezére” lesz.

¹⁸ A segítőkész ügyelő-figurában Mándy minden bizonnyal a Magyar Rádió mindenesét örökítette meg, aki az ötvenes évek közepén már negyed százada dolgozott az intézményben. A közismert Bakonyi Lászlót „Atya”-ként emlegették a rádiósok. (V. ö.: Gulyás Gyula: *Bakonyi bácsi*. Magyar Rádió, 1954/37. 11.)

¹⁹ Bodor Béla: „*Először volt az udvar.*” In: *A pálya szélén. In memoriam Mándy Iván*. Bp., 1997. 154–161. Szerk.: Domokos Mátyás és Lengyel Balázs.

Mándy Iván a *Csutak a mikrofon előtt* című regény esetében is számít a sorozat korábbi darabjainak ismeretére. Folyamatosan utal azok meghatározó eseményeire és a főbb szereplőkre. Színes Gézák ezúttal személyesen nem tűnnek fel, Pazárék ellenben annál többször, sőt, a végén az is nyilvánvalóvá lesz, hogy a galeri az addig jelentéktelennek tartott ismerősük – mindenféle értelemben értendő – fellépése hatására egymással közösséget vállaló baráti társasággá formálódik. Csutak a harmadik regényben igazi barátokra talál. (A szerző ezúttal őket is az Ér utcához köti.)

A legtöbb utalás a szürke lóra történik. Mintha Mándy az újabb folytatásban korrigálni próbálta volna, amit az előzőben felemásan valósított meg. A Csutak emlékeztében továbbélő állat összetett szimbólummá válik: az első regény kerítésének szerepét tölti be, sorsának alakulása példát mutat, miközben sajátos tükör is, melyben a tépelődő kamasz önmagával szembesül. Csutak folyton beszél hozzá, igyekszik megfelelni feltételezett elvárásainak és erőt merít abból, hogy a mindenki által leírt gebéből filmstár lett. Valójában persze önmagával vívódik, kapaszkodókat keres és saját értékrendjét alakítja ez a személyiségefejlődés viharos korszakába lépő érzékeny tizenéves.

Mándy tehát számít az előző két Csutak-regény ismeretére, azzal azonban kevésbé törődött, hogy korábban az egyfelvonásos is megjelent nyomtatásban. Ennek hatásos, az ötvenes évek közepén beszédesen többértelmű harmadik jelenetét ugyanis átemelte a *Csutak a mikrofon előtt* című regénybe. Ez természetesen csupán a vígjáték ismeretében tűnik fel, ám az a fordulat, hogy a rádiófelvétel eperfalevél-szedés miatt hiúsul majdnem meg, ezúttal kissé erőltetettnek tűnik. (Miként az egyfelvonásosban, a regényben is egy Andrási Péter nevű fiú, illetve a szülei okozzák a konfliktust.) Érthetetlen, hogy mi szükség volt az epizód túlírt adaptációjára. A selyemhernyó-tenyésztés a hatvanas évek elején már nem azt idézte fel, mint fél évtizeddel korábban, ezért a közelmúlt tragikomikus emléke feleslegesen kelt parodisztikus benyomásokat. Mándy szándéka Csutak vezetővé válásának betetőzése lehetett, és bár eléri vele célját, egyúttal az ihlet kifáradását vagy a gyors befejezés vágyát is jelzi. Bár az egész frissessége, színporkázása és megkomponáltsága az utóbbit valószínűsíti, mégsem jelentékteleníti el a hibát.

Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy éppen készült a *Csutak a mikrofon előtt* című regény, amikor megjelent *A varázskalap* című ifjúsági vígjáték, melyet Mándy alkalmazott „magyar színpadra”.²⁰ Érdekessége, hogy a szereplők egyikét Andrási Péternek hívják, és benne a második Csutak-regényből ismerős mellékalakok, Purébli és Tomcsányi nevét is emlegetik. Vagyis, amikor Mándy az évtizedfordulón gyerekekről írt, döntően ugyanarra az elképzelt közösségre gondolt, melyet különböző műfajú alkotásokkal – egymást kölcsönösen és a sorozatot általában hitelesítő – sajátos szöveg-univerzummá tágitott. Belőlük, mintha egy kirakós játék részei lennének, 1954 óta folyamatosan formálódott a „pesti srácok” konfliktusokkal teli, összességében azonban mégis *idillinek* és valóságosnak látszó világa.

Érthető tehát, hogy a „Csutak-rajongók” érdeklődéssel várták a folytatást, ám az sem meglepő, hogy a kritikusok fokozódó csodálkozással figyelték az életmű alakulását.

²⁰ Korosztylev-Lvovszkij: *A varázskalap*. Bp., 1960. Csoma Sándor fordítása. A *Játékszín* 25. kötetének másik darabja Szergej Mihalkov *Sombrero* című vígjátéka.

Csutak és Gyáva Dezső (1968)

A tetralógia utolsó darabja mindenkit mehökkentett. Bizonyosan nem ifjúsági regény; az egyetlen ok, amiért a lexikonok mégis így határozzák meg műfaját, hogy a Móra Könyvkiadó gondozásában látott napvilágot.

Mándy Iván 1961-ben feltehetően lezárta a sorozatot. Minden bizonnyal ezzel magyarázható, hogy *A locsolókocsi* (1965) tipikus Csutak-történetét más figurákkal játszatta, azaz inkább „elővette” a *Szürke ló* Totyiját, és nem írta tovább az 1956-ban megkezdetteket. A *Régi idők mozijának* (1967) főhőse sem azonosítható közismert alakjával. Mintha Mándy végleg „leszámolt” volna Csutakkal. (Úgy, ahogyan Fekete István sem tudta elképzelni a *Tüskevár* és a *Téli berek* folytathatóságát.) Az Ér utcai fiú öntudatos kamasszá cseperedett, vajon mit is lehetne még kezdeni vele? Érthető, ha Mándy ekképpen gondolkodott. Minden sorozatot időben kell abbahagyni.

Ezért is meglepő, hogy végül tetralógiává bővítette a Csutak-történeteket.

A *Csutak és Gyáva Dezső* főhőse nyilvánvalóan a már korábban megismert, ezúttal azonban közelebről meghatározhatatlan korú tizenéves. Csupán az biztos, hogy még iskolába jár, mivel az események a téli szünetben történnek. Előbb egy átépítés miatt feltúrt játszótér törmelékhalomának tövéből tekint szét egykori „birodalmán”. A pusztulás hangulata árad minden felől, a fiú magányosnak érzi magát, ezért a (közel?)múlt emlékeit idézi fel, a hangjátékot, melynek nem lett folytatása, és a filmezést, ahová hívták ugyan, de nem ment el. Aztán egyszer csak „fent volt a ragacshegy tetején. Kicsit csodálkozva körülnézett. »Idefűjt a szél? Könnyen lehetséges. Igazán nem emlékszem, hogy felmáshoztam volna.«

– Remélem, le tudsz jönni?

Vékony, kissé meggyötört arcú fiú nézett fel rá a mélyből.

– Hogyhogy le tudok jönni?

Csutak széttárta a karját.

Az is széttárta odalent a karját, és többször megismételte:

– Hogyhogy, hogyhogy, hogyhogy! – Hajlongott, lekapta a sapkáját, térdéhez csapkodta. – Csak azért, de igazán csak azért, merthogy fel kellett toljalak, mert legalább háromszor visszacsúsznál, de én nagyon szívesen megvárlak idelent, és csak ints, és akkor felrohanok, és leviszlek a hátamon. – Elhallgatott. Majd váratlanul el kezdett pörögni, és megint azt kiabálta: – Hogyhogy! Hogyhogy! Hogyhogy!

– Mikor hoztál te fel engem?

A fiú erre megnémult, és eltűnt.

Csutak vállat vont. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy segített egy kicsit”. E rövid párbeszéd erejéig Csutak feltehetően fiatalabb önmagával találkozik, vagy legalábbis korábbi alakját jeleníti meg, ahogyan azt a szürke lóval, illetve távol lévő barátaival gyakran megtette. Csakhogy, amíg ez utóbbiakkal az előző regényekben rendszeresen „társalog” az élénk képzelőerejű fiú, addig régebbi énjét korábban sohasem szólította meg. A különös szellemidézés tovább folytatódik. Egy befagyott tócsa jégpáncéljában Nagyvilági Főcsót látja meg, és vele „beszélget” a régi időről, a *Csutak a színre lép* emlékeztetés eseményeiről. Aztán ismerős gyerekek tűnnek fel, akik zenét mennek hallgatni egy udvarba, ám, amikor Csutak jelzi, hogy szívesen társulna hozzájuk, tiltakoznak ellene, mondván, „Dezső azt mondta, hogy te mindig kavarodást csinálsz”. Csutak hiába tudakolja, ki az a Dezső, szó nélkül magára hagyják. A felzaklatott fiúnak való-

ságos rögeszméje lesz az ismeretlen, aki őt kitiltotta valahonnan. A *Csutak és Gyáva Dezső* ettől kezdve a Dezső-keresés regénye. Csutakot lényegében az örületbe kergeti, hogy van valaki, aki mintha mindent tudna róla, és akiről nagyon sokan hallottak, ám valódi kilétére mégsem derül fény. Egyedül a korábbi két regényből ismert Kati hallgatja meg, és segíti a nyomozásban. Ő nevezi el a Csutakot negatív színben feltüntető, de szint nem valló rémalakot Gyáva Dezsőnek. Kati mondja Csutaknak, hogy „Te mindig mászkálsz, összeakadsz valakivel, és benézel valahová. [...] Majd te megismered. Majd összeakadsz vele”. S Csutak elindul.

A *Csutak és Gyáva Dezső* a fiú budapesti pokoljárásának története. Feltűnően hasonlít Krúdy *Asszonyágok díja* című vizionárius regényére. Miként abban a temetés-rendező és alakmása végigjárja a főváros bugyrait Natáliát keresve, Csutak is úgy kutatja végzete nyomait. A kezdetben groteszk, majd szürreális bolyongás során Gyáva Dezső folyamatosan démonizálódik. A keresés egyre inkább bizarr látomássá, sőt, rémálommá és lidércnyomássá válik. Immáron senki és semmi nem az, aminek látszik, még a tárgyak is önálló életre kelnek. „Néha mégis feltűnt egy busz hűséges, ezüstös homloka. Feléje vágattak, kezüket lobogtatták. Úgy üdvözölték, mint egy rég elveszettnek hitt, kedves, öreg barátot.

Maguk a buszok elveszetten csatangoltak. Az egyik éppen Csutak nyomába szegődött. Apró kis mellékutcaikon át követte. Csutak már gesztenyét akart venni.

Elszabadult trolicsorda tűnt fel.

Villamos botorkált a kőrakások között. Nekilódult, aztán megállt.

Daruk emeltek át utcákat, városrészeket. Házak szálltak egyik oldalról a másikra.

Csutak szédülten megállt. De aztán megint egy utat dobtak eléje, és tovább kellett mennie.” Csutak mindenhol, még a csatornában és a házak repedéseiben is Dezsőt és embereit sejtí. Tehetetlen és egyre reménytelenebb válaszkeresése *A pert* és *A kastélyt* egyaránt idézi. A sorozatosan karkai helyzetekbe kerülő Csutak egy kórházban lidércnyomásos élményekben részesül. Mindenfelé Gyáva Dezsőt látja, és sehol sem. Már már horrorral szembesülünk, amikor azt olvassuk, hogy „E pavilon, F pavilon, H pavilon... Az egyikben Gyáva Dezső. Egy ágy sarkán kuporog, a nagyujját nézi. A műtőben ül. Hanyatt fekszik egy kocsin. Behúzódott a röntgenbe. [...] Kerek kelkáposztafejek emelkedtek fel az ágyakból. A hálóingések felpattantak, futottak Csutak után. Fehéren röpködő hálóingek, gyertyák izgatott lobogása. Volt, aki hóna alá kapta a láztáblát, akár csak valami iskolatáskát. [...] Egy beugrónál portások és segédportások csatlakoztak a fehér köpenyesekhez. Műtősök és műtősnők, kórházi újságárosok, trafikosok, lottó- és totóárosok. Csíkos pizsamás betegek. Lábadozók és elfekvők, akikről már régen lemondtak. Elszáradt csontok ugrottak föl az ágyból. Mind, mind Csutak után”. Valóságos haláltánc, ismerősökkel és ismeretlenekkel, mely reménytelenül folytatódik tovább az Állatkertben, a Vidám Parkban és mozik vetítőtermeiben. Mintha egy megzavarodott zongorista által kísért némafilm-szkeccsekkel látnánk, hol Chaplint, hol pedig Buñuel *Andalúziai kutyáját* juttatva eszünkbe.

A pergő képek látványa, a szabad asszociációk hömpölygő áradata és a vágás-technika a *Régi idők moziját* idézi. Mándy Iván az előző esztendőben megjelent és ünnepelt művének stílusában írta meg újabb Csutak-regényét, amikor elfogadta az ifjúsági kiadó felkérését. (Beszédes, hogy amikor Katona Éva 1967 januárjában a terveit tudakolta, Mándy azt válaszolja, hogy rövidesen „közreadom a *Régi idők mozija* című kötetemet,

meg *Csutak és Gyáva Dezső* történetét”).²¹ Az 1968 novemberében megjelent negyedik Csutak-regényben a filmnézés, a neves rendezők és csillagok ugyancsak fontos szerepet kapnak. Mintha Mándy ebben is el akarta volna mindazt mondani, amit róluk tud, amit a mulékony filmszalagok rögzítettek, és ami továbbél az emlékezetben.

Tartalmát és megformálását tekintve a *Csutak és Gyáva Dezső* nyilvánvalóan nem illeszkedik a Csutak-regények sorába. S ezzel Mándy is tisztában lehetett, hiszen utóbb azt nyilatkozta róla, hogy „hangulatában, atmoszférájában egészen sötét; azt hiszem, a legkomorabb írásaim között is kiemelkedően pesszimista”.²² Vajon akkor miért kötötte az előzőekhez? Ha sem *A locsolókocsi* Totyija, sem pedig a *Régi idők mozijának* „fiú”-ja nem Csutak, akkor a hatvanas évek kísérleteit folytató, modern *Csutak és Gyáva Dezső* vajon miféle elgondolás alapján lett folytatása a trilógiának? Mándy nem számolt volna azzal, hogy aligha akad gyerek, aki végigolvassa, illetve felnőtt, aki a Móra Könyvkiadó újdonságaként a kezébe veszi?

E kérdésekre nem válasz, legfeljebb gyanú, hogy meglehet, a szerző mindenekelőtt *lezárni* kívánta a Csutak-regények sorozatát. Folytathatatlaná tenni. Még egyszer – utoljára! – mindenkit megjeleníteni a képzelet panoptikumában. S nemcsak az előző három kötet valamennyi szereplőjét és meghatározó eseményeit, de az egyfelvonásost is, melyben Csutak először (nyomtatásban) felbukkant. A *Csutak és Gyáva Dezső* összegzés és számvetés. Mándy még a selyemhernyók ügyét is felidézi, mégpedig annak az epizódnak *vígjátéki* változatát, miközben Csutak arra emlékezik, hogy „egyszer átírtak a B-ből az Á-ba. Létszámfölség voltam.

– Mi voltál?

– Létszámfölség. De hogy miért éppen én voltam a létszámfölség?...”

Mindez kutatható rejtély marad, csupán az bizonyos, hogy a hatvanas évek második felében Csutak Mándy Iván írói világában is létszámfölséggé vált. Talán azért, mert „ha az ember nagyon sokáig foglalkozik valamivel, könnyen lehetséges, hogy megutálja”.²³

Vagy legalábbis már nagyon unja, ha írnia *kell* róla.

*

A Csutak-sorozat különös, mindeddig érdemben kevéssé méltatott szelete a Mándy-életműnek. Egyes darabjait bizonyosan nem célszerű csupán ifjúsági műveknek tekinteni, még akkor sem, ha elsőként Móra Könyvkiadó gondozásában láttak napvilágot. A politizáló, a megszólalás formáival és módjaival kísérletező, az örök-Budapestet eszményítő Mándy Ivánnal kapcsolatban a tetralógia, illetve a színdarab(ok) és a hangjátékok izgalmas kérdéseket vetnek fel. A lehetséges válaszok a huszadik századi magyar próza egyik legeredetibb megújítójára irányíthatják rá a figyelmet.

²¹ Katona Éva i. m.

²² Lengyel Balázs i. m.

²³ Mándy Iván: *Előszó*. In: P. G. Wodehouse: *Forduljon Psmithhez. I.* Bp., 1957. 3–10. Devecseriné Guthi Erzsébet fordítása.